

Ada Yardeni, *Understanding the Alphabet of the Dead Sea Scrolls. Development – Chronology – Dating*, Jerusalem 2014, 40.

Ada Yardeni jest nestorem izraelskiej paleografii. Urodzona w Jerozolimie, od dziesięcioleci pracująca na Uniwersytecie Hebrajskim, ale dopiero od lat dziewięćdziesiątych XX wieku uznawana jest za jeden z największych autorytetów w tej dziedzinie. Jej opracowania, dotyczące historii pisma żydowskiego, są cenione nie tylko za rzetelność i poziom naukowy. Ada Yardeni okazała się postacią przełomową w historii paleografii zachodniosemickiej starożytnej, głównie ze względu na znaczne zmodyfikowanie metodologii dyscypliny od czasów Albrighta i Crossa.

Kolejna książka Ady Yardeni, zatytułowana *Understanding the Alphabet of the Dead Sea Scrolls: Development – Chronology – Dating*, zawiera podsumowanie wiedzy na temat paleografii hebrajskiej i zachodniosemickiej okresu antycznego. Aby lepiej zrozumieć niniejszą pozycję, warto poświęcić kilka słów badaniom, które w ciągu ostatnich dwóch dekad publikowała autorka. W 1997 roku Yardeni wydała 350-stronicowy podręcznik¹, będący kompendium wiedzy na temat paleografii hebrajskiej i poniekąd – nowym wzorcem dla paleografów. W pracy nad nim wykorzystywała swoje wieloletnie doświadczenie w pracy graficznej i kaligraficznej. Podręcznik okazał się pozycją bardzo ważną, ponieważ jako pierwsza tego typu publikacja omawiał dokładnie metodologię badawczą w paleografii hebrajskiej. Yardeni wykorzystywała też bogate doświadczenie tak wybitnych poprzedników, jak na przykład Solomon Birnbaum, Nahman Avigad czy Joseph Naveh. Kluczowe okazało się jednak zaprezentowanie paleografii hebrajskiej jako metody datującej zwoje z Pustyni Judzkiej. We wszystkich swoich publikacjach Ada Yardeni kładła główny nacisk właśnie na ten aspekt badawczy, który pozwalał, z mniejszą lub większą dokładnością, datować manuskrypty.

Dlatego znamienne jest sam tytuł omawianej książki *Understanding the Alphabet of the Dead Sea Scrolls*. Zrozumienie historii badań paleograficznych tekstów z Qumran, i innych znalezisk pisanych z okolic Pustyni Judzkiej, jest kluczowe dla zrozumienia problematyki badań qumranologicznych. Ponad siedemdziesiąt lat temu naukowcy z różnych ośrodków badawczych, zaangażowani w odkrywanie

¹ *The Book of Hebrew Script. History, Palaeography, Script Styles, Calligraphy & Design*, Jerusalem 1997.

biblioteki z Qumran, natrafili na problem z datowaniem większości manuskryptów. W połowie ubiegłego stulecia paleografia hebrajska była dyscypliną rozwiniętą, korzystała z kanonu metodologicznego paleografii klasycznej, ale zdecydowana większość odczytanych do tamtej pory manuskryptów hebrajskich pochodziła ze średniowiecza i okresów późniejszych. Pierwsi badacze, którzy zajęli się znaleziskami z Pustyni Judzkiej, nie mieli wcześniej do czynienia z tak dużą ilością manuskryptów starożytnych. Nie dość, że stanęło przed nimi zadanie datowania znalezionych tekstów, to do początku lat 50. zmuszeni byli odpierać zarzuty części środowiska, która powątpiewała w starożytne pochodzenie manuskryptów. Na przełomie lat 1948-1950 pojawiła się niewielka seria artykułów Williama Foxwella Albrighta i Solomona Birnbauma w *BASOR*², w których analizowali możliwość datowania wybranych manuskryptów z Qumran na podstawie kształtu liter. Jednak najbardziej systematycznym opracowaniem był artykuł F.M. Crossa „The Development of the Jewish Scripts”³, który stał się wykładnią paleografii qumrańskiej na kilka dziesięcioleci. Zawierał on bardzo dokładną analizę kaligrafii poszczególnych liter i, co najważniejsze, wszystkie rodzaje pisma występujące w manuskryptach z Pustyni Judzkiej, które zostały podzielone na kolejne fazy rozwojowe. Dopiero Ada Yardeni, gdy została zaproszona do opracowywania kolejnych edycji *Discoveries on the Judaean Desert*, zaproponowała zupełnie inne spojrzenie na aspekty paleograficzne związane z datowaniem manuskryptów z Qumran.

Książka *Understanding the Alphabet of the Dead Sea Scrolls* jest tak naprawdę skróconą wersją tego, co znaleźć można w wielkim opracowaniu Yardeni z 1997 roku, z tą jednak różnicą, że tym razem autorka skoncentrowała się na paleografii dotyczącej tekstów jedynie z Pustyni Judzkiej. Całość składa się z dwóch zasadniczych części. We wstępie (The Land, Introduction) Autorka przedstawia rodowód i rozwój pisma semickiego. Alfabet hebrajski umieszcza ona w szerokim kontekście kulturowym, by w dalszej części pokazać jego ewolucję, aż do całkowitej izolacji od pisma aramejskiego, będącego pierwowzorem pisma żydowskiego. Otrzymujemy też w zarysie historię badań, paleograficznych i epigraficznych, nad pismem hebrajskim i aramejskim. Zaprezentowane zostają również najważniejsze źródła pisane, w oparciu o które mogła się rozwijać cała dyscyplina. Czytelnik zostaje zapoznany między innymi z inskrypcją z kanału Siloe, pochodzącą z VIII p.n.e., Stelą Meszy czy papirusami z Elefantyny, które ponad dwie dekady temu Ada Yardeni opracowała bardzo szczegółowo, wraz z Bezalelem Portenem. Znalazło się też miejsce dla Papirusu Nasha, który miał niebagatelne znaczenie dla roz-

² *Bulletin of the American Schools of Oriental Research.*

³ F. M. Cross, „The Development of the Jewish Scripts”, w: *The Bible and the Ancient Near East*, red. G. E. Wright, London 1961, 133-202.

woju metodologii datowania paleograficznego manuskryptów z Qumran, blisko siedemdziesiąt lat temu. Całość jest opatrzona wieloma fotografiami i odręcznymi rysunkami wielu rodzajów pisma semickiego.

W drugiej części książki, w formie podrozdziałów, zostały opisane najważniejsze aspekty badawcze. Warto je po kolei omówić, ponieważ stanowią one najważniejszą część publikacji.

W punkcie zatytułowanym „Paleografia jako narzędzie odczytywania i datowania zwojów z Pustyni Judzkiej” (*Palaeography as a Tool in the Reading and Dating of the Dead Sea Scrolls*), bardzo skrótowo omówione zostały najważniejsze cechy kaligraficzne pisma aramejskiego i hebrajskiego. Autorka zwraca uwagę na zmiany w sposobie zapisywania poszczególnych liter alfabetu w różnych okresach. Wyróżnia szkielet i rdzeń każdej z nich, podaje graficzne przykłady, w jaki sposób zapisywano i łączono ze sobą horyzontały, wertykały i diagonały.

„Do narodzin pisma żydowskiego” (*Toward the Birth of the „Jewish” Script*) zawiera opis faz rozwojowych pisma aramejskiego używanego przez Żydów w okresie – mniej więcej – od VI do III p.n.e. Jako podstawa porównania służą fotografie i odręczne wzory pisma z Wadi Daliyah i Elefantyny zestawione z najstarszymi manuskryptami z Qumran (4QSamb- i 4QJera-). Dwa ostatnie datowane są na przełom III-II p.n.e.

W podrozdziałach „Znaczące cechy typograficzne pisma późnoaramejskiego i wczesnożydowskiego” (*Prominent Characteristics of Certain Late Aramaic and Early „Jewish” Letters*) i „Główne fazy ewolucji „pisma żydowskiego” (*Main Phases in the Evolution of the „Jewish Script”*) Ada Yardeni przybliży historię badań Crossa z początku lat 60. i przytacza ramy chronologiczne zastosowane przez niego do tych faz pisma, które zdradzają cechy przejściowe od pisma aramejskiego do form kaligraficznych, traktowane już jako samodzielne pismo hebrajskie, rozwijające się niezależnie od aramejskiego. Nie brakuje dokładnych cytatów z Crossa, który zdefiniował dwie kanoniczne fazy w Qumran, hasmonejską i herodiańską i podzielił je na bardziej szczegółowe podgrupy.

Część zatytułowana „Strukturalne aspekty liter” (*Morphological Aspect of the Letters*) zawiera już wyjaśnienie zagadnień z zakresu analizy morfologii, czyli struktury liter pisma żydowskiego używanego od IV w. p.n.e. do 135 n.e. Yardeni zwraca uwagę, że można wyodrębnić trzy zasadnicze czynniki, na podstawie których określa się zmiany następujące w piśmie żydowskim we wskazanym okresie. Są to: zmienianie się końcowych form liter, proporcje pomiędzy wysokością a szerokością liter i rozwój elementów ozdobnych, które w tamtym okresie zaczynają pojawiać się w kaligrafii. Pismo na materiałach miękkich (pergamin, rzadziej papirus) zostało porównane z analogicznymi formami z inskrypcji.

Cechy charakterystyczne dla kaligrafii najstarszych dokumentów z Qumran zostały omówione pod śródtytułem „Early Characteristics in Pre-„Jewish” Manuscripts from Qumran”. Ada Yardeni zwraca uwagę na zdecydowanie bliższe pokrewieństwo pomiędzy pismem z Księgi Samuela, z grotty 4 (4Sam^b), a samarytańskimi tekstami z Wadi Daliyeh (SP1 z 335 p.n.e.), aniżeli między tekstami hasmonejskimi a herodiańskimi z Qumran.

Oddzielnie należy omówić tę część, w której autorka prezentuje, w jaki sposób paleografia staje się skutecznym narzędziem do odczytywania tekstów uszkodzonych, w których widoczne są tylko pozostałości niektórych komponentów liter. W tym celu posługuje się fotografią 4Q397, aby pokazać, w jaki sposób, na podstawie zachowanych w najbliższym kontekście liter tego samego skryby, można posłużyć się paralełą kaligraficzną (wyrazy לירוע oraz שעטנו, s. 36-37).

Książka Ady Yardeni jest zdecydowanie książką popularyzatorską, liczącą zaledwie czterdzieści stron, ale przeznaczoną dla osób już obeznanych nie tylko z językiem hebrajskim czy studiami nad literaturą, lecz również dobrze poruszających się w problematyce badań rozwoju pisma żydowskiego. Warto ją też polecić nie tylko wytrwanym specjalistom, ale również studentom i czytelnikom pragnącym zapoznać się z bardziej specjalistycznymi aspektami badań tekstów z Pustyni Judzkiej.

Przemysław Dec